

КОЛАБОРАЦІОНІЗМ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ ПІВДНЯ УКРАЇНИ: СОЦІОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Зубченко О. С.,

кандидат соціологічних наук,

доцент кафедри філософії та соціології

Маріупольського державного університету

ORCID ID: 0000-0001-6748-3981

zubchenko2016@online.ua

Статтю присвячено соціологічному аналізу проявів колабораціонізму на територіях Запорізької та Херсонської областей, які було окуповано внаслідок широкомасштабної російської агресії у лютому – березні 2022 року. Автором проведено неформалізований аналіз та узагальнення відомостей про осіб, що співпрацюють з ворогом, які є у відкритому доступу, із обробкою у програмі SPSS 17.0. Доведено, що колабораціонізм є інституційно-дисфункціональним способом соціальної поведінки, коли виконання звичних соціальних практик у рамках традиційних соціальних інститутів призводить до утвердження влади окупантів. Показано, що у соціально-структурному вимірі цей процес відбувається через інкорпорацію у соціальні інституції, які створено загарбниками, або захоплення існуючих соціальних організацій, а також шляхом фінансово-економічних інтеракцій.

Автор доходить висновку, що серед посібників ворога домінують представники вищих соціальних верств, які до війни займали соціально-статусні позиції менеджерів та працівників високої кваліфікації, мали повноваження діяти від імені держави. Прискорений кар'єрний поступ притаманний для освітян, значна частина яких за кілька тижнів проходили шлях від технічних працівників або вчителів-початківців до директорів навчальних закладів. Аналогічні процеси відзначено у середовищі дрібних службовців, що займали місця своїх колишніх керівників. Також наголошується на надзвичайно високому рівні проявів девіантної поведінки серед осіб, які вступили на службу до «правоохоронних органів», що пов'язане як із характером соціальних відносин у цій сфері, так і з намаганнями колаборантів відновити на свою користь корупційні практики, що стали неможливими в Україні. Дослідник констатує, що представники названих вище соціальних верств стали найбільшими вигодоотримувачами після зміни влади та складають соціальну базу окупаційного режиму.

Ключові слова: колабораціонізм, канал соціальної мобільності, дисфункція соціальних інститутів, девіантна поведінка, соціальний портрет колаборантів.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Після початку широкомасштабного російського вторгнення 24 лютого 2022 року один із найбільш потужних ударів агресора було спрямовано на Південь України. Вже у перші години війни ворожі війська увійшли до Генічеська, Нової Каховки, Новотроїцького, а вже за два тижні зайняли понад 46 тис. квадратних кілометрів, що становить 70% Запорізької та 95% Херсонської областей.

Із відсуненням лінії фронту на північ та захід у регіоні починається формування окупаційних режимів, для яких характерні повний фізичний контроль загарбників над територією, відсутність активних бойових дій і відновлення мінімального порядку та безпеки. Поєднання цих чинників призводить до виникнення та розвитку колабораціонізму – соціального процесу, в ході якого жителі окупованих місцевостей йдуть на усвідомлене, добровільне та зумисне співробітництво з ворогом у його інтересах і на шкоду своїй державі. У нормативному плані держава визначила своє ставлення до зрадників Батьківщини у Законі України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність», передбачивши досить жорсткі покарання за допомогу росіянам у будь-яких сферах. Однак із соціологічної точки зору цей феномен потребує поглибленого теоретичного та емпіричного вивчення, оскільки до взаємодії з ворогом залучено велику кількість людей, зокрема, багато представників впливових соціальних груп та місцевих еліт.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Протягом багатьох років увагу вітчизняних дослідників привертала прояви колабораціонізму в Україні за часів Другої світової війни. Соціологічним, соціально-економічним та соціокультурним аспектам цієї проблеми присвячено наукові розвідки В. Шайкан (Шайкан, 2010), С. Крижного (Крижний, 2016), В. Чачави (Чачава, 2016) та С. Іванова (Іванов, 2017). Після захоплення Росією Криму і частини Донецької та Луганської областей новий імпульс обговорення цих питань набуло у ході дискусії у редакції журналу «Філософська думка» (Матеріали, 2015), у роботах Є. Письменського (Письменський, 2020), О. Ілларіонова (Ілларіонов, 2017), О. Чальцевої (Чальцева, 2022) та О. Кравчука (Кравчук, 2022).

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячено статтю. Дослідники колабораціонізму часів російсько-української війни зосереджують увагу переважно на загальнонаціональних політико-правових або соціально-філософських аспектах цього явища, залишаючи осторонь прояви його регіональної специфіки та особливості соціальних практик, до яких втягнуті люди, що з різних причин перейшли під російський триколон.

Мета статті – провести соціологічний аналіз проявів колабораціонізму на тимчасово окупованих територіях Запорізької та Херсонської областей, спираючись на емпіричні дані, скласти соціальний портрет колаборантів, визначити їхні стратегії пристосування до нових життєвих реалій.

Методологія дослідження. Отримання надійної інформації про колаборантів вкрай ускладнене через комунікаційну ізоляцію, атмосферу страху та терору, що панує на тимчасово окупованих територіях. Очевидно, що достовірні дані про людей, які стали на службу кремлівському режиму, можна буде отримати лише після перемоги України, повного звільнення Запорізького та Херсонського регіону, затримання та притягнення до відповідальності цих осіб. У нинішній ситуації найбільш безпечним та доступним методом був неформалізований аналіз даних із відкритих джерел, зокрема, телеграм-каналів «База зрадників Херсону» (https://t.me/Kherson_kolaborant), «Коллаборанты Каменки и Энергодара» (<https://t.me/saparartists>), «Токмак: Ганьба міста – любителі русні» (<https://t.me/zradatok>), а також списку співробітників окупаційних «правоохоронних» органів, які було розміщено Мелітопольською районною військовою адміністрацією (https://www.slideshare.net/slideshow/embed_code/key/9O22CWszzNf4te). Зауважимо, що отримані відомості генерувались надзвичайно широким колом підписників телеграм-ресурсів, мають виключно суб'єктивно-оціночний характер та не претендують на статус офіційного звинувачення у колабораціоністській діяльності. Зібрані результати було систематизовано, кодифіковано, оброблено та проаналізовано у програмі SPSS 17.0 за такими ознаками: область, стать, участь у різних формах колабораційної діяльності (агітація за «руський мир», підготовка «референдуму», матеріально-технічне сприяння агресору, фінансово-економічна співпраця, співмешкання з окупантами та «стукацтво» на проукраїнськи налаштованих земляків, учасників АТО, активістів); рід заняття до війни та під час окупації (з метою перевірки гіпотези про колабораціонізм як канал соціальної мобільності за умов руйнування звичного інституційного порядку та системи кар'єрного сходження); прояви девіантної поведінки (зловживання алкоголем, наркотична залежність, притягнення до кримінальної відповідальності, перебування під судом та слідством, звільнення з роботи з ініціативи керівництва) – у рамках верифікації гіпотези про більшу залученість до допомоги ворогу представників маргінальних верств населення. Всього до бази було внесено дані про 471 особу – 277 із Запорізької та 194 із Херсонської областей.

Виклад основного матеріалу дослідження. Протягом всіх років незалежності на Півдні України існував великий потенціал проросійських настроїв, який найяскравіше проявлявся під час електоральних кампаній. Наприклад, на парламентських виборах 1998 р. за політсили, що пропагували політичний та економічний союз з РФ, проголосували 60% херсонців та 62% запоріжців, а вже за вісім років ці показники становили 62% та 68% відповідно. Навіть на останніх місцевих виборах, через шість років після першого нападу Росії на Україну, електоральні актори, які прихильно ставились до північно-східного сусіда, отримали 43% голосів на Запоріжжі та 35% – на Херсонщині. При цьому за промосковські партії та блоки найбільш активно голосували на територіях із високою часткою етнічних росіян – нащадків старообрядців, які переїхали на Південь України наприкінці XVIII – на початку XIX століть. Вже після приходу російських загарбників з'ясується, що більшість осіб, які прийняли від ворога владні посади, належали до «Опозиційної платформи – За життя», Комуністичної партії, «Нашого краю» та «Нової політики». Фіксувались й окремі випадки колаборації з боку людей, які у різні роки були пов'язані із Радикальною партією О. Ляшка, «Європейською солідарністю», «Батьківщиною», «За майбутнє» та «Слугою народу».

Ще одним важливим чинником, що сприяв поширенню співпраці з агресором, був потужний вплив фінансово-промислових груп, що пов'язані з Росією. Їхніми лідерами були колишні члени Партії регіонів, екс-надепи В. Сальдо на Херсонщині та Є. Балицький у Запоріжжі, навколо яких сформувались розвинені мережі патрон-клієнтних зв'язків, що включали місцевих голів та депутатів, великий та середній бізнес, керівників підприємств, установ та організацій, журналістів, блогерів та

«активістів». Після приходу «руського мира» всі ці люди зіграли важливу роль у становленні окупаційних режимів.

Як соціологічний феномен колабораціонізм можна розглядати у кількох ракурсах – як дисфункцію соціальних інститутів, канал соціальної мобільності та стратегію виживання.

У першому аспекті можна погодитися із С. Макеєвим, що за екстраординарних обставин (до яких належить окупація), соціальна структура переходить до стану сингулярності, являючи собою суміш із різнорідних елементів, що існували раніше і що знову виникли. Дисгармонійний, постійно збурюваний ритм соціального метаболізму продукує нові структурні продукти, непроханих і несподіваних прибульців, що зримо модифікують суспільне середовище та породжує складки – принципово новий формат соціальних взаємодій між індивідами, коли поруч з існуючими соціальними інститутами та організаціями розміщуються власні винаходи та продукти (Макеєв, 2017: 42). Саме до таких типів соціальних інтеракцій належить колабораціонізм – інституційно-дисфункціональний спосіб соціальної поведінки, коли виконання звичних соціальних практик та процедур призводить до утвердження влади окупанта та подальших тяжких суспільних наслідків, завдає великої шкоди життю і здоров'ю людей. Звичні інститути формально немов би зберігаються, але у підвалі «суду» ми знаходимо катівню, у приміщенні церкви – склад російської зброї, а у шкільному класі – сеанс людиноненависницької, антиукраїнської пропаганди. Держава-агресор грубо порушує вимоги Женевських конвенцій не лише на полі бою, використовуючи заборонені боєприпаси, знищуючи мирні міста і села та влаштовуючи масові вбивства військовополонених та цивільних, але й перебудовуючи інституційний лад на захоплених територіях, створюючи за участі колаборантів фейкові органи управління у різних сферах.

Другий вимір цієї проблеми вперше почав розглядати П. Сорокін (Сорокин, 2005). Видатний дослідник робить висновки про різке прискорення трансформації соціальної структури суспільства під час революційних та військових потрясінь, активізацію індивідів та груп, які раніше знаходилися на узбіччі суспільно-політичних процесів (згадаємо більшовицьке гасло «тепер кожна кухарка зможе управляти державою»), зміну поведінки та психології учасників штучно форсованих висхідних соціальних переміщень («із грязи – в князи»).

Для того, щоб «вийти в люди» або зберегти свої позиції, колаборанти використовують декілька інструментів: інкорпорація у соціальні інституції, які створено окупантами (політичний аутсайдер Є. Балицький, який програв вибори до парламенту, втратив економічний вплив у рідному Мелітополі та став фігурантом кількох кримінальних справ, стає очільником «військово-цивільної адміністрації Запорізької області»); захоплення існуючих соціальних організацій (зокрема, «ректором» Херсонського державного університету проголосила себе экс-директорка вузівського ліцею Т. Томіліна, яку звільнили за численні порушення у роботі. Окрім цього часто керівниками освітніх закладів ставали не тільки особи без педагогічного та управлінського стажу, але й зовсім випадкові люди – завгоспи, секретарки та колишні міліціонери); переконання ворога у своїй незамінності через активну участь у російській пропаганді, пограбунку окупованих земель та переслідуваннях проукраїнських активістів (голови Кам'янсько-Дніпровської, Мирненської та Водянської громад Запорізької області В. Антоненко, Ю. Радьков та С. Єрмаков).

Важливе місце у цьому контексті посідає економічний колабораціонізм – сприяння у поширенні російських економічних практик, засобів обміну та правових норм. Він може здійснюватися у кількох формах – інфраструктурній (силове захоплення заводів, складів, агропідприємств та супермаркетів), посередницькій (сприяння у налагодженні торгівлі із Кримом та ОРДЛО, відкриттю відділень російських компаній та банків, перереєстрація суб'єктів господарювання за російськими законами) і побутовій (спільні з ворогом валютні спекуляції, розкрадання та перепродаж гуманітарної допомоги та паливно-мастильних матеріалів, передача загарбникам відомостей про порожні оселі). Ставши на бік ворога, дрібні підприємці ставали власниками «віджатих» великих торговельних центрів або монополістами на певних ринках (зерна, меду, овочів, які під дулом автомату скуповувались за безцінь та вивозились до росії).

На думку В. Горобця, стратегія виживання за умов окупації – це комплексне соціопсихічне утворення, що охоплює різні форми життєдіяльності людей, поведінкові моделі, спрямовані на задоволення базових фізіологічних і соціальних потреб та способи адаптації до складних умов буття (Горобець, 2018: 61). На вибір цих стратегій впливають попередній досвід, особисті якості та переконання, ідеали та цінності, доступні ресурси та мережі взаємної соціальної підтримки, а найбільшою мірою вони проявляються у звичайному повсякденному житті. Побутовий колабораціонізм може проявлятися як на вільних територіях, так і в окупації. У першому випадку він частіше за все має ідеологічну або монетизовану основу, але це не звільняє від кримінальної відповідальності осіб, які публічно схвалюють російську агресію, дії ворога та його ставлеників, заперечують державний суверенітет та територіальну цілісність України. У зайнятих росіянами містах та селах це явище складніше. З одного

боку, побутовий колабораціонізм є захисною ресоціалізаційною реакцією на зміну соціально-економічного ладу (рекрутація на роботу до Крайньої Півночі та Далекого Сходу, пошук місць вигідного обміну гривень на рублі, черги за російською «гуманітаркою», співмешкання жінок із солдатами окупаційної армії тощо). Такі вчинки не мають законодавчого покарання, але викликають моральний осуд у суспільстві. З іншого – більш складні форми взаємодії людей із організаціями, які привнесені ворогом, в той чи інший спосіб призводять до посилення окупаційного режиму та надають йому додаткової легітимності (отримання російського паспорту, проведення звичайного уроку математики із портретом путіна та триколом у класі, оформлення договорів купівлі-продажу майна тощо).

Взявши за основу прояви колабораціонізму, які було описано вище, ми спробували скласти портрет запорізьких та херсонських зрадників. Наголосимо, що отримані дані не є репрезентативними, оскільки нам точно не відомий загальний обсяг генеральної сукупності (часткову ясність у цьому можна буде отримати лише через кілька років після нашої перемоги та винесення певної кількості судових вироків посібникам ворога), так і через фрагментарність представленої інформації (до десяти різних територіальних громад). Тим не менш, враховуючи високу актуальність та новизну тематики дослідження, ці відомості можуть становити теоретичний та практичний інтерес.

Частка чоловіків серед колаборантів становить 52%, а жінок – 48%, що суттєво відрізняється від співвідношення у загальній структурі населення (46 та 54% відповідно). Основна причина цього – значне переважання чоловіків серед співробітників незаконних «правоохоронних» формувань (83%). Саме вони разом із рашистськими окупантами організовують широкомасштабні репресії проти мирного населення, займаються переділом та «віджимом» бізнесу, взяттям заручників тощо. Відповідно «народні міліціонери», самозвані судді та прокурори набагато частіше потрапляють у поле зору проукраїнських активістів та блогерів. У той же час жінок-колаборанток (окрім освітян) частіше залучено до камеральних робіт, зокрема, підготовки до т.зв. «референдуму».

При аналізі соціального складу корпусу колаборантів ми спирались на схему соціально-професійної структури Дж. Голдторпа, у центрі уваги якої перебувають особливості конкретної трудової ситуації – відносини до засобів виробництва (роботодавці, найняті та самозайняті працівники), сектор зайнятості (фізична або нефізична праця), рівень кваліфікації (високий, середній та рутинна праця), наявність супервайзерських функцій (є підлеглі чи ні) (Goldthorpe, Marshall, 1992). Узагальнені відомості відображено у табл. 1.

Таблиця 1

Соціально-професійні статуси колаборантів до початку війни (N=471)

Соціально-професійний статус	У %	Клас за Дж. Голдторпом
Керівники та співробітники органів виконавчої влади та місцевого самоврядування	9	I
Керівники підприємств, установ та організацій різного рівня	6	II
Працівники освіти, культури, охорони здоров'я	25	III a
Працівники силових та контролюючих органів	20	III b
Кваліфікований працівник нефізичної праці нижчого рівня	15	III c
Приватні підприємці та фермери	10	IV a, IV c
Кваліфіковані робітники фізичної праці	4	VI
Некваліфіковані робітники фізичної праці	1	VII a
Пенсіонери, безробітні, студенти	4	-
Рід занять невідомий	6	-

Дані таблиці дозволяють нам зробити кілька висновків. По-перше, на активну співпрацю із окупантами набагато більше налаштовані люди, які мають постійну роботу та очевидно бояться її втратити через зміни суспільного ладу. Серед колаборантів вони становлять 90%, у той час як у структурі населення – від 48 до 52% (Звіт, 2020: 24). У той же час саме серед представників соціальних груп, які не зайняті у народному господарстві (пенсіонери, домогосподарки, безробітні) на місцевих виборах-2020 у Запорізькій області було зафіксовано найвищий рівень підтримки провідної проросійської політсили – партії «Опозиційна платформа За життя» (Звіт, 2020: 7-8).

По-друге, на перший погляд, серед посіпак ворога домінують представники вищих соціальних класів. Однак дані соціальні верстви не є аналогом середнього класу Західної Європи та США. Ці люди переважно працюють на підприємствах, в установах та організаціях бюджетної сфери і прямо залежні від підконтрольних ворогу псевдодержавних структур або місцевих «адміністрацій».

Переходячи на бік окупанта, вони намагаються, з одного боку, зберегти звичний спосіб життя, уникнути необхідності виїжджати на вільну територію України, а з іншого – поліпшити або повернути втрачені соціально-статусні позиції, посісти посади своїх колишніх керівників (або навіть очолити одночасно кілька закладів), отримати доступ до бюджетних коштів, похизуватися своєю владою тощо. По-третє, кожен п'ятий колаборант давав військову присягу на вірність Україні, але значна частина із них мала серйозні проблеми із законом та були звільнені із правоохоронних органів після 2014 року за корупцію, застосування тортур до затриманих, «кришування» злочинців та рекетирів тощо. Можна припустити, що своє повернення до силових структур вони розглядали як можливість відновити свої корупційні практики та помститися своїм опонентам.

Виходячи із сказаного вище, виникає наступне запитання – чи вдалося посібникам московських загарбників поліпшити своє становище після 24 лютого 2022 року? Відповіді на нього ми можемо знайти у табл. 2.

Таблиця 2

Зміни соціально-статусних позицій колаборантів (у відсотках від кожного класу, N=272)*

Соціальний клас на лютий 2022 року	Соціальний клас за часів окупації					
	I	II	III a	III b	III c	IV a
I (N=25)	100	-	-	-	-	-
II (N=15)	13	76				13
III a (N=75)	21	32	45	-	2	
III b (N=63)	5	-	-	95	-	-
III c (N=33)	36	33	-	6	21	3
IV a, IV c (N=20)	40	20	5	20	5	10
VI (N=15) **	42	8	17	25	8	-
Невідомий рід занять (N=22)	27	9	-	50	14	-

*інформації щодо змін соціально-статусних позицій решти колаборантів немає;

**невелика чисельність представників соціального класу VII a не дозволяє зробити навіть ілюстративні висновки.

Із табличних даних напрошується декілька висновків. По-перше, представники адміністративного апарату на перших порах змогли більш ніж впевнено зберегти свої позиції, замінивши у службовому кабінеті синьо-жовтий прапор на триколон. Щоправда, потім їх поступово почали міняти на російських чиновників, а цей процес, вірогідно, активізується після оголошення мобілізації. До топ-зрадників можна віднести заступника Кам'янсько-Дніпровського міського голови А. Кононенка, колишнього очільника Василівської РДА А. Холошу, начальника відділу культури Токмацького міськвиконкому О. Корж, першу заступницю голови Генічеської РДА О. Терських, заступника голови Великопетиської селищної ради В. Сейдулаєва та багатьох інших чиновників. Деякі із цих колаборантів зберегли свої попередні посади, а дехто пішов на «підвищення», зокрема, ставши головами старих адміністративних районів, які відновили окупанти. По-друге, високий кар'єрний поступ продемонстрували окремі представники т.зв. інтелігенції. Для кожного другого з них, в тому числі пенсіонерів, перехід на бік ворога став справжнім зірковим часом. Вчителі російської мови, математики, праці ставали директорами шкіл, ліцеїв, проректорами вищів або навіть начальниками незаконних управлінь освіти. Відомі непоодинокі випадки, коли із всього колективу на співпрацю із росіянами погоджувався лише один педагог. Саме він ставав директором «школи» і набирав на роботу своїх родичів та знайомих, як правило, без жодної освітньої кваліфікації. Один із типових прикладів – «директорка» ЗОШ № 46 м. Херсон, колишня вчителька фізики С. Кудрявцева, яку багато років тому вигнали з роботи за аморальну поведінку та не приймали до жодного освітнього закладу міста. Також варто розуміти, що більшість людей, які раніше звалися українськими вчителями, не просто продовжували працювати за програмою держави-агресора, але й особливо активно прислужувалися окупантам – ходили по хатах шукати дітей шкільного віку, залякували батьків депортацією та примусовою мобілізацією, забороняли вести фото- та відеозйомку у шкільних приміщеннях тощо. Все це свідчить про значні прорахунки Української держави у кадровій політиці в цій сфері протягом всього періоду незалежності, а особливо після 2014 року, і про необхідність суворого та широкого застосування норм кримінального законодавства проти посібників ворога у соціально-культурній сфері.

По-третє, найбільших успіхів при окупаційній владі досягли дрібні чиновники, адміністратори та технічні службовці, 70% із яких змогли перейти до вищого класу, перестрибнувши через дві статусні сходинки. Основна причина цього – гострий кадровий голод, з яким зіштовхнулися загарбники,

та небажання більшості населення мати щось спільне із рашистами. Образ мислення та поведінку таких людей описав Е. Фромм, розмірковуючи про становлення нацизму в Німеччині. «Деякі риси були притаманні цій частині середнього класу протягом усієї історії: любов до сильного й ненависть до слабкого, обмеженість, ворожість, скнарність – як у почуттях, так і в грошах, і особливо аскетизм. Погляди цих людей завжди були вузькими й обмеженими, вони з підозрою і ненавистю ставилися до незнайомця, а знайомець завжди викликав у них зневажливу цікавість і заздрість», – відзначав дослідник, говорячи про вчорашніх бригадирів та секретарок, які несподівано для себе стали великими керівниками (Фромм, 2019: 169).

Чинне законодавство України виділяє кілька типів колабораціоністської діяльності, кожен з яких має різний ступінь тяжкості та кримінального покарання, – адміністративний (зайняття посад у окупаційних «органах влади» та організація «голосувань»); економічний (фінансово-ресурсна допомога ворогу та його прибічникам); освітянський (вихвалювання загарбників під час навчального процесу у школах, вищах, професійно-технічних та дошкільних закладах, запровадження стандартів освіти держави-агресора); військово-поліцейський (служба у незаконних збройних формуваннях, які створено ворогом); інформаційний (популяризація ворога у засобах масової інформації та соціальних мережах, проведення масових заходів на підтримку окупації); побутовий (публічне заперечення російської агресії, заклики до підтримки окупанта та його посіпак, невизнання Української державності). Виходячи із цього, можна перейти до класифікації форм активності запорізьких та херсонських колаборантів (табл. 3).

Таблиця 3

**Форми колабораціоністської діяльності
(у відсотках від тих, про кого наявні відомості, N=231)**

Форма діяльності	У %
Участь у російській пропаганді, роздачі гуманітарної допомоги, агітації за отримання російських паспортів	69
Економічна співпраця із ворогом	25
Інформування загарбників про місця проживання учасників АТО/ООС та проукраїнських активістів	14
Організація та підготовка «референдуму»	10
Матеріально-технічне сприяння російським військам та «адміністраціям»	7
Співмешкання жінок із окупантами	7

Наведені дані свідчать про високе поширення економічного колабораціонізму, до якого щоразу залучається все більше акторів як локального, так і регіонального рівня. Голови ОСББ та квартальні складають та передають до комендатур списки покинутих квартир та будинків, куди згодом заселяються російські окупанти; дрібні підприємці чіпляють нові вивіски на відібрані у законних власників супермаркети «АТБ» та «Сільпо»; фермери налагоджують вивіз сільськогосподарської продукції, яку куплено за безцінь, до тимчасово окупованого Криму та Донбасу, а міняли, що займаються зняттям готівки з банкоматів на вільній території, розраховуються на російських блоkpостах за позачерговий проїзд. У такий спосіб відбувається становлення квазіекономічних інституцій, діяльність яких спрямовано не на примноження національного багатства, а на пограбування захоплених територій, вивезення вкраденого зерна, олії, залізної руди, металу, продукції машинобудування тощо. Особливої уваги заслуговує проблема щирого або вдаваного «кохання» до окупантів, яке насправді має яскраво виражене економічне або статусне підґрунтя. Однією із найвідоміших жінок-колаборанток була Коко Шанель, яка за часів нацистської окупації Франції використовувала роман із високопоставленим німецьким офіцером для повернення контролю над знаменитим парфумерним брендом. Жінки Запоріжжя та Херсонщини за допомогою амуру вирішували менш масштабні завдання. Наприклад, Тетяна Ш. із с. Нове на Токмаччині завдяки зв'язкам із окупантом отримала зелене світло на розпродаж російської «гуманітарки», Катерина П. із м. Кам'янка-Дніпровська очолила фейкову податкову інспекцію, а Ольга В. із Херсону за кілька тижнів зробила карколомну кар'єру від інструктора фізкультури до завідувачки дитсадком.

Додатково слід звернути увагу на значну поширеність «стукацтва», яке давно вже стало буденною справою у росії. Окупаційна влада залучає до цієї ганебної практики абсолютно всіх своїх прислужників, проте серед найбільш активних можна назвати колишнього військового комісару Токмацького району В. Вітера, який передав загарбникам повні списки учасників АТО/ООС та територіальної оборони; колишнього пастуха, а нині гауляйтера с. Новоолександрівка Херсонської області

І. Музичука, директора оптового овочевого ринку із с. Водяне П. Живогляда тощо. Загалом, співпраця із каральними органами окупантів є вхідним квитком для зайняття будь-якої адміністративно-розпорядницької посади при кремлівських загарбниках.

Таким чином, можна говорити про формування на захоплених територіях Запорізької та Херсонської областей принципово нового, раніше не дослідженого типу окупаційного режиму, який поєднує риси пролонгованої та трансформаційної окупації (Разметаєв, 2019). З одного боку, ворог чітко декларує, що «Россия навсегда», активно запроваджує соціальні інститути та практики часів комуністичного тоталітарного режиму, а кожен крок із «державного будівництва» спрямовує на анексію територій до складу РФ; а з іншого – веде колоніальну політику економічного пограбунку захоплених земель.

На тлі реставрації тоталітаризму радянського зразка, що відбувається за активної участі херсонських та запорізьких колаборантів, виникає питання про морально-ділові якості посібників ворога, зокрема, публічно зафіксовані прояви девіантної поведінки (табл. 4).

Таблиця 4

Прояви девіантної поведінки (N=40)

Форма девіантної поведінки	Кількість осіб	У %
Споживання та поширення наркотичних засобів	6	15
Зловживання алкоголем	12	30
Перебування під судом, слідством, конфлікти на роботі, що призвели до звільнення	22	55

На перший погляд, до різних, суспільно засуджуваних форм девіантної поведінки, схильні лише 8,5% колаборантів, що нібито не свідчить про тотальну експансію маргіналів до влади. Проте факти говорять про інше. Наприклад, мешканець Великої Лепетихи на Херсонщині О. Колокот, який разом з родиною займається незаконною вирубкою лісозахисних смуг, став одним із найбільш активних посібників та навідників окупантів у своєму селищі. 57-річний Ю. Єрещенко із Голопристанського району, який за своє життя довго не затримувався на жодній роботі, отримав від окупантів посаду гауляйтера с. Суворовка та встановив нові драконівські «правила»: не збиратися більше трьох людей у дворі, тримати лише одну корову на господарство, не писати коментарів та не ставити лайків у соціальних мережах.

Також варто брати до уваги, що рівень девіації суттєво відрізняється по окремих категоріях колаборантів. Зокрема, серед співробітників незаконних «правоохоронних органів» цей показник досягає 33% (із шестидесяти «силовиків» двадцять мають проблеми з алкоголем, наркотиками або звикли зловживати владою в особистих цілях). Багато з цих людей фігурувало в історіях із тортурами затриманих, фальсифікацією доказів, хабарами, вчиненням ДТП у нетверезому стані та були звільнені із лав поліції під час переатестації у 2015-2016 роках. Високу схильність «народних міліціонерів» до протиправної поведінки, грубого порушення прав і свобод громадян добре пояснює екологічна психологія, яка визначає джерелом девіації не риси характеру особистості, а поведінкові сетинги – середовища, де існують стійкі патерни поведінки та взаємин між їхніми учасниками (Ткач, 2015). До таких сетингів належить правоохоронна система, для якої характерні високий рівень закритості, жорсткості у міжособистісних відносинах, використання сили державного примусу задля власного збагачення. При окупації, коли автомат та вірноподанність загарбникам стають ключами до нового життя, саме тут відкриваються найширші кар'єрні можливості для представників соціального маргінесу.

У ході нашого дослідження ми дійшли таких **висновків**.

По-перше, колабораціонізм є дисфункціональною соціальною практикою, яка наповнює соціальні інститути історично неприйнятним для них змістом та функціями, руйнує звичні статусно-рольові набори та способи соціальних взаємодій. Для людей, які не планують виїжджати із окупованих територій, за такої ситуації існує дві стратегії – використання нових соціально-політичних обставин як каналу соціальної мобільності або зведення контактів із новою «державою» та її «посадовцями» до рамок фізичного виживання.

По-друге, використання колаборації як кар'єрного ліфту більшою мірою характерне для представників вищих соціальних класів, причому як для тих, хто непогано почував себе при Україні, отримуючи нові посади, нагороди, вчені звання та категорії, так і для тих, хто з особистісних або системних причин втратив престижні статусні позиції. У ході емпіричного підтвердження авторської гіпотези з'ясувалося, що найбільш активно процеси вертикальної мобільності тривали серед працівників високої кваліфікації у соціально-культурній та іншій сферах. Можна очікувати, що якщо окупація окремих територій Запоріжжя та Херсонщини затягнеться, то саме ці люди стануть соціальною базою нового

режиму, відстоюючи його цінності вже не тільки за матеріальну винагороду, але й побоюючись втрати здобутих позицій. Це може ускладнити звільнення українського Півдня.

По-третє, до закритих та жорстко ієрархізованих соціальних інститутів, заснованих на силовому примусі, окупація приваблює досить специфічний контингент колаборантів, схильних до самоствердження через злочини проти громадян та їхнього майна, викрадань і катувань. Такі співробітники були присутні і в українській правоохоронній системі, проте демократичне правління, свобода слова та розвинене громадянське суспільство суттєво стримували їхнє свавілля. У той же час знаходиться емпіричне підтвердження ще одна наша гіпотеза, що за часів військово-окупаційного режиму люди, кар'єра яких у нормальному інституційному порядку не склалася через їхні особисті вади та пороки, отримують другий шанс на професійне зростання. Найбільш оптимальним середовищем для такої «самореалізації» є каральні органи, де вимагається повна слухняність, знищення будь-яких потенційних осередків національно-визвольного руху та людей, що здатні опиратися загарбникам.

Серед **перспектив** подальших наукових розвідок – теоретичне та емпіричне дослідження змін меж соціальних норм та девіацій та складання за матеріалами кримінальних справ детальних профілей «колаборантської кар'єри», що стане можливим після повернення Північного Приазов'я та Причорномор'я під український стяг.

Zubchenko O. Collaborationism in the temporarily occupied territories of Southern Ukraine: a sociological aspect

The article is devoted to a sociological analysis of the manifestations of collaborationism in the territories of Zaporizhzhia and Kherson regions, which were occupied as a result of large-scale Russian aggression in February – March 2022. The author conducted a non-formalized analysis and summarization of publicly available information on persons collaborating with the enemy, processed in the SPSS 17.0 program. It has been proven that collaborationism is an institutionally dysfunctional way of social behavior, when the implementation of customary social practices within the framework of traditional social institutions leads to the establishment of the power of the occupiers. It is shown that in the socio-structural dimension, this process takes place through incorporation into social institutions created by invaders, or capture of existing social organizations, as well as through financial and economic interactions.

The author comes to the conclusion that the enemy's guides are dominated by representatives of the highest social strata, who before the war held the social status positions of managers and highly qualified workers, had the authority to act on behalf of the state. Accelerated career advancement is characteristic of educators, a large number of whom have gone from technical workers or beginning teachers to directors of educational institutions in a few weeks. Similar processes were noted among small employees who took the places of their former managers. It is also emphasized the extremely high level of manifestations of deviant behavior among persons who entered the service of "law enforcement agencies", which is connected both with the nature of social relations in this area, and with the efforts of collaborators to restore to their own advantage corrupt practices that have become impossible in Ukraine. The researcher states that representatives of the above-mentioned social strata became the biggest beneficiaries after the change of power and make up the social base of the occupation regime.

Key words: collaborationism, channel of social mobility, dysfunction of social institutions, deviant behavior, social portrait of collaborators.

Література:

1. Горобець В. Співпраця з ворогом як вимушена модель поведінки та стратегія виживання. *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал*. 2018. Вип. 3(21). С. 56-74.
2. Звіт про результати опитування екзит-пол 25.10.2020 у Запорізькій області. За ред. О.С. Зубченка. Запоріжжя: Південноукраїнський гуманітарний альянс, 2020. 35 с.
3. Ілларіонов О. Суспільний запит на заборону колабораціонізму. *Юридичний вісник України*. 2017. № 13. С. 4.
4. Кравчук О.О., Бондаренко М.С. Колабораційна діяльність: науково-практичний коментар до нової статті 111-1 КПК. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 3. С. 198-204. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-3/45>
5. Макеев С. Соціальні структури: складки, лімінальність, солідарності. *Стан сингулярності: соціальні структури, ситуації, повсякденні практики: монографія*. За ред. С. Макеева і С. Оксамитної. К.: Інститут соціології НАН України, 2017. С. 42-66.

6. Письменський Є.О. Колабораціонізм як суспільно-політичне явище в Україні (кримінально-правові аспекти). Сєвєродонецьк: ЛДУВС, 2020. 121 с.
7. Разметаєв А.С. Сучасні окупаційні режими: огляд концептуальних інтерпретацій. *Сучасне суспільство*. 2019. Вип. 1. С. 169-188 <https://doi.org/10.34142/24130060.2019.17.1.15>
8. Сорокин П. А. Социология революции / Вступительная статья Ю. В. Яковца; предисловие И. Ф. Кураса, И. И. Лукинова, Т. И. Деревянкина; подготовка текста, составление и комментарии В. В. Сапова. М.: Издательский дом «Территория будущего», 2005. 704 с.
9. Ткач Б.М. Теорії девіантної поведінки. *Актуальні проблеми психології*. 2015. Т. 10. Вип. 27. С. 552-563.
10. Фромм Е. Втеча від свободи. Пер. з англ. М. Яковлева. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2019. 288 с.
11. Чальцева О. Категорія «колабораціонізм» як багатокомпонентний наратив в умовах війни. *Політичне життя*. 2022. № 2. С. 56-60 DOI: <https://doi.org/10.31558/2519-2949.2022.2.9>
12. Шайкан В. Явища-феномени гітлерівської окупаційної доби в Україні: причини виникнення. *Сумський історико-архівний журнал*. 2010. № X-XI. С. 19-25.
13. Goldthorpe J., Marshall G. The promising future of class analysis: a response to recent critiques. *Sociology*. 1992. Vol. 26. P. 381-400. Retrieved from, <https://journals.sagepub.com/doi/epdf/10.1177/0038038592026003002>, 25.09.2022

References:

1. Horobets, V. (2018). Spivpratsia z vorohom yak vymushena model povedinky ta stratehiia vyzyhivannia [Cooperation with the enemy as a forced pattern of behavior and survival strategy]. *Viiskovo-istorychnyi merydian. Elektronnyi naukovyi fakhovy zhurnal*. Vyp. 3(21). S. 56-74. [in Ukrainian].
2. Zubchenko, O.S. (Ed.). (2020). *Zvit pro rezultaty opytuvannia ekzyt-pol 25.10.2020 u Zaporizkii oblasti* [Report on the results of the exit poll on October 25, 2020 in the Zaporizhzhia region]. Zaporizhzhia: Pivdennoukrainskyi humanitarnyi alians [in Ukrainian].
3. Illarionov, O. (2017, 31.03). Suspilnyi zapyt na zaboronu kolaboratsionizmu [Public request to ban collaborationism]. *Yurydychnyi visnyk Ukrainy*. № 13. S. 4 [in Ukrainian].
4. Kravchuk, O.O., Bondarenko, M.S. (2022) Kolaboratsiina diialnist: naukovo-praktychnyi komentar do novoi statti 111-1 KPK [Collaborative activity: a scientific and practical commentary on the new Article 111-1 of the CPC]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*. № 3. S.198-204. [in Ukrainian] <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-3/45>
5. Makieev, S. (2017). Sotsialni struktury: skladky, liminalnist, solidarnosti [Social structures: folds, liminality, solidarities]. S. Makieev, S. Oksamytna (Ed.). *Stan synhuliamosti: sotsialni struktury, sytuatsii, povsiakdenni praktyky: monohrafiia*. (S. 42-66). Kyiv: Instytut sotsiologii NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
6. Pysmenskyi, Ye.O. (2020). Kolaboratsionizm yak suspilno-politychne yavyshe v Ukraini (kryminalno-pravovi aspekty) [Collaborationism as a socio-political phenomenon in Ukraine (criminal and legal aspects)]. Severodonetsk: LDUVS [in Ukrainian].
7. Razmetaiev, A.S. (2019). Suchasni okupatsiini rezhymy: ohliad kontseptualnykh interpretatsii. *Suchasne suspilstvo* [Modern occupation regimes: a review of conceptual interpretations]. Vyp. 1. S. 169-188 [in Ukrainian] <https://doi.org/10.34142/24130060.2019.17.1.15>
8. Sorokin, P.A. (2005). *Sociologija revoljucii* [Sociology of revolutions]. Moscow: Izdatel'skij dom «Territorija budushhego» [in Russian].
9. Tkach, V.M. (2015). Teorii deviantnoi povedinky [Theories of deviant behavior]. *Aktualni problemy psykholohii*. T. 10. Vyp. 27. S. 552-563 [in Ukrainian]
10. Fromm, E. (2019). *Vtecha vid svobody* [Escape from freedom]. Kharkiv: Klub Simeinoho Dozvivillia [in Ukrainian]
11. Chaltseva, O. (2022). Katehoriia «kolaboratsionizm» yak bahatokomponentnyi naratyv v umovakh viiny. [The category "collaborationism" as a multi-component narrative in the conditions of war]. *Politychne zhyttia*, № 2. S. 56-60 <https://doi.org/10.31558/2519-2949.2022.2.9> [in Ukrainian]
12. Shaikan, V. (2010). Yavyshe-fenomeny hitlerivskoi okupatsiinoi doby v Ukraini: prychny vynyknennia [Occurrences-phenomena of the Hitler occupation era in Ukraine: causes of occurrence]. *Sumskyi istoryko-arkhivnyi zhurnal*. № X-XI. S. 19-25 [in Ukrainian].
13. Goldthorpe J., Marshall G. The promising future of class analysis: a response to recent critiques. *Sociology*. 1992. Vol. 26. P. 381-400. Retrieved from, <https://journals.sagepub.com/doi/epdf/10.1177/0038038592026003002>, 25.09.2022

Стаття надійшла до редакції 26.09.2022

Стаття рекомендована до друку 10.10.2022